

ESKİ UYGURCA MAYTRİSİMİT ADLI ESER TEMELİNDE UYGUR MÜZİK TERMİNOLOJİSİNE BİR BAKIŞ

Ülkü POLAT*

Özet

Kaynaklardan edinilen bilgilere göre Eski Türkler müziğe ve dansa önem vermişlerdir. Özellikle Eski Türkçenin ikinci evresi olan Uygur döneminde farklı kültür ve milletlerle olan temasın sosyal ve kültürel hayatta, sanatta pek çok yansıması olmuştur. Müzik de bu yansımanın, bu kültürel etkileşimin en çok yaşandığı sanat dallarından birisi olarak dönemde ön plana çıkmıştır. Bu etkileşim elbette tek taraflı olmamış, Uygur müziği bu dönemde özellikle Çin, Hint, Tibet, İran etkisinde kalırken bu ülkelerin müzik kültürüne de etki etmiştir. Çinli seyyahların notları arasında müzikle alakalı oldukça dikkat çekici satırlar kaydedilmiştir. Çinli seyyahların *barbar müziği* olarak adlandırdıkları Eski Türklerin müziği hakkında pek çok çalışma yapılmıştır. Bu alandaki araştırmacılardan birisi olan Roger Finch'in de belirttiği gibi salonlarda, tapınaklarda, eğlence yerlerinde icra edilen, geçmişteki birçok ulusun müziği sessizliğe gömülmüş, müzikle alakalı elle tutulur ve günümüze ulaşan tek şey ise müzik aletleri olmuştur. Müzik aletlerinin yansımaları da heykel, resim ve edebiyatta görülebilir. Eski Uygur Türkçesi eserlerinde müzikle alakalı pek çok terime rastlanır. Özellikle Maytrısimit adlı eser müzik terimleri açısından dikkate değerdir. Bu sebeple bu çalışmada sesten başlanarak müzikle alakalı *fiiller*, *müzik alet isimleri* eserdeki örnekleriyle birlikte tespit edilecek, metindeki örnekler üzerinden dönemin müzik kültürü değerlendirilecek ve dönemin müzik terminolojisine katkı yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türklerde Müzik, Müzik Terimleri, Maytrısimit, Eski Uygurlarda Müzik.

A VIEWPOINT TO UIGHUR MUSICAL TERMINOLOGY WITHIN THE BASIS OF THE WORK NAMED "MAYTRISMITH" IN OLD UIGHUR TURKIC LANGUAGE

Abstract

Old Turkish people highly appreciate the music and the dance on the grounds of the sources provided. Particularly in the Uighur period, which was the second stage of the Old Turkic languages, the contact with different cultures and nations had many reflections in social and cultural life, art. Music has come to the forefront as one of the branches of art where this reflection and cultural interaction is experienced the most. This interaction was not unilateral, and Uighur music was influenced by China, India, Tibet, and Iran and at the same time affected the musical culture of these countries. Among the notes of Chinese travellers, very remarkable lines related to music are recorded. Many studies have been carried out regarding Old Turkic music called "barbarian music" by Chinese travellers. Roger Finch who is one of the prominent researchers in this field indicates that the music of many nations in the past, which was performed in halls, temples and entertainment places, was lost in silence. The only tangible thing about music that last till today is musical instruments. The reflections of the musical instruments can be seen in sculpture, art and literature. In old Uighur Turkish, a good many musical terms are encountered. Most particularly, the work of art named Maytrısimit is noteworthy from the point of musical terms. Therefore in this study, the verbs related to music will be determined starting from sound with the names of musical instruments, the music culture of the period will be evaluated through examples from the text and all of these will contribute to the terminology of the period.

Key Words: Music in Old Turkish, Musical Terms, Maytrısimit, Music in Old Uighur

* Dr. Öğr. Üyesi Ülkü POLAT, Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ulkupolat@hotmail.com

Eski Türklerin müziğe ve dansa önem verdikleri kaynaklarda kaydedilmiştir, müzikle ilgili birçok unsur dönemi yansıtan edebi eserlerde, heykellerde, resimlerde yerini almıştır. Müzikle alakalı önemli bilgilere Çin kaynaklarında ve seyyahların, elçilerin notları arasında rastlanır. Göktürklerde de var olan müzik anlayışının Uygur döneminde yerleşik yaşama geçiş, İpek Yolu vb. sebeplerden dolayı daha çok gelişme gösterdiği kaydedilir, hatta Uygur müziğinin Çin, Hint, İran müzikleri ile etkileşim içinde olduğu ve bu ulusların müziğine etki ettiği vurgulanır. Dönemin müzik anlayışının değerlendirilebilmesi ile ilgili seyyahların notları ve dönemin edebi eserlerinde geçen müzik terminolojisi bizlere yardımcı olabilmektedir. İcralar çoğunlukla günümüze ulaşmasa da müzik aletleri somut olarak dönemle alakalı ipuçları verir. Örneğin, İzgi günümüze ulaşan herhangi bir Göktürk şarkısı olmadığı halde bir Çinli tarafından söylenilen Göktürk şarkısının yine Çin kaynaklarında kayıtlı olduğunu belirtir ve durumu şöyle nakleder: 698 senesinin Eylül ayında Kapgan Kagan kendisine teslim olan Çin veziri Yen Chih-wei'ye Göktürk şarkısını söyletmiştir. Yen Chih-wei, Chao-chou şehrinin dışında Göktürklerle birlikte el ele vererek ve dans ederek 'çok yaşa kagan' adlı Göktürk şarkısını söylemektedir. Bu sırada surun üstünden bu durumu seyreden Çin generali Ch'en Ling-ying, Yen Chih-wei'ye şöyle der, siz Çin hükümetinde Shang-shu gibi yüksek bir mevki işgal ediyorsunuz. Halbuki bugün Göktürkler için dans ederek şarkı söylüyorsunuz, hiç utanmıyor musunuz? Yen Chih-wei çok yaşa kagan şarkısını söylemek zorundayım diye çok ince bir sesle cevap vermiştir" (İzgi, 1977: 32).

Çinli seyyahlar hem Köktürklerin hem Uygurların müzik kültürü ile alakalı pek çok şey kaydetmiştir. Çinli bir Budist hacı olan Hüan-Dzang seyahati sırasında Köktürk kağanının yanına uğrar, yanında getirdiği kralın mektubunu ve hediyeleri iletir. Kağan çok memnun olur, bunun üzerine heyet azaları oturtulur çalgı ile beraber ağızlarına kadar dolu şarap kupaları dizili sofrada ziyafet başlar. Köktürklerin sarhoşluk veren bir içki olan üzüm suyu içtiğini, eğlence sırasında şarap taslarının gittikçe daha sık boşaldığını, keyif ve neşenin arttığını, çalgının durmadan çaldığını belirten Hüan-Dzang müzikle alakalı şöyle der: "Bu bir barbar musikisi idi ama, yine de ruha ve gönle ferahlık veriyordu." Seyyah Köktürklerin yanında birkaç gün kalır ve Çin'de o kadar tehlikeli sayılan bu barbarların dostça muamelesine şaşırır ve memnun olur (L. Ligeti, 2011: 88). Kağan'ın elçilere şarap sundurması, elçilerin getirdikleri haber ve hediyeler karşısında duyduğu memnuniyetin bir ifadesidir. Bu gelenek uzun asırlar boyunca devam etmiştir. Şölen esnasında bir çalgı takımının musiki parçaları çalmasına da belki Türk geleneklerinden biri gözü ile bakılabilir. 1432 yılında Milano elçisi Edirne'de II. Murad'ın sarayında kendisi için verilen bir ziyafette yemek yerken az ileride ozanlar gür sesleri ile kopuzları eşliğinde Türklerin atalarının kahramanlıklarına dair destanlar okuyorlardı (Sümer, 2006: 15).

Çin elçisi Wang Yan-te Uygur seyahatnamesinde Kao-ch'ang'dan bahsederken onlar müziklerinde pek çok *kung-hou* kullanırlar, seyahat etmekten hoşlanırlar, seyahat ederken çoğu müzik aletlerini yanlarında taşırlar, burada oturanlar daha çok ilkbaharda seyahat ederler, toplanmış gruplar halinde seyahat ederken kendi aralarında müzik çalmaktan hoşlanırlar diye notlar düşmüştür (İzgi, 1989: 61). Yine Wang-Yante Beşbalık kentine geldiğinde Arslan Han yedinci gün kendisini kabul eder, elçi izlenimlerini şu cümlelerle aktarır: "Arslan Han bizi yedinci günde kabul etti, onların kralı, oğulları ve hizmetkarlarının hepsi yüzlerini doğuya

çevirdiler ve Çin imparatoru tarafından yollanan hediyeleri kabul ettiler. Bir tarafta bir kimse elinde taştan bir çan tutuyordu. Kao-cha'ng kralı çanın sesini duyunca selam verdi, bundan sonra oğlu, kızı ve yakın akrabaları etrafını çevirerek eğildiler ve hediyelerini kabul ettiler. Sonra müzik, içki, ziyafet ve gece yarısına kadar artistler tarafından oynanan piyesler vardı. Ertesi gün kayıkla gezinti yaptık, gölün dört bir tarafından davullar çalınıyordu (İzgi, 1989: 65).

Yine Hüen-Çang 629 yılında Çin'in Kansu eyaletinden Hindistan'ı ziyaret etmek üzere Doğu Türkistan'a geldiğinde burada birtakım şehirler görmüştü: Gu (Komul=Hami), Kao-Çang (Koçu=Kara Hoca), A-Ki-Ni (Yenk'i =Karaşar), Kiu-Çi (Kuça) ve Poh-Loh-Kia (Ak Su). Bu şehirleri dolaşp Kuça'ya gelen Hüen-Çang bu şehrin kralından saygı ve yakınlık gördüğünü, Kuçalıların ney ve gitar çalmakta bütün komşularından daha mahir olduklarını, ahlak ve karakterce de iyi insanlar olduklarını ve bölgede çok güzel atların yetiştirildiğini kaydetmiştir (Sümer, 2006: 12). Çin kayıtlarında Batı Han döneminde Batı bölgesine elçi olarak gönderilen Zhang Qian'ın (Cang Çian), Çin'e dönüşünde Uygurların iki makamını ve çalınış yöntemini götürdüğü, Kuça, Kaşgar ve İdikut gibi bölgelerin orkestraları olup, bunların Çin'e gidip konserler verdikleri, bu orkestraların 15 çeşit çalgı aletinin olduğu, 6. yüzyılda Kuçalı Sucup'un on iki melodiyi Çin'e götürdüğü hakkında kayıtlar bulunmaktadır. (İnayet, 2007: 371.) Tekin de birçok kültür malzemesi yanında musiki aletlerinin de Çin'e batıdan, özellikle Kuça ve Semerkand yörelerinden gittiğini, Kuça ve yörelerinin fatihi Lü Kuang'ın M.S. 385 yılında Çin'e dönerken oraların musiki düzenini de götürdüğünü, Köktürk hükümdarı Mukan'ın kızı ve sonradan Çin hükümdarı Vuti'nin eşi olan kraliçe Aşina'ya Türkistanlı mızıkacıların eşlik ettiğini, Uygurların musiki ile çok uğraştığını ve her fırsatta musiki fasılları düzenlediklerini belirtir (Tekin, 1960: 291).

İnayet *Türklerin Çin Kültürü Üzerindeki Etkileri* adlı çalışmasında Doğu Türkistan'ın Küsen (Kuça), Hoten, İdikut gibi bölgelerinde M.S. 6. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar olan zaman sürecinde dans ve müziğin gelişerek zirveye ulaştığını belirtir ve Uygur müzisyenleriyle ilgili şu bilgileri verir: Uygur bilim adamı Abliz Muhemet Sayrami'nin Çince Kaynaklara dayanarak yazdığı *Sui, Tang Sülaleleri Döneminde Yaşamış Meşhur Uygur Tarihi Şahıslar* adlı kitabına göre Tang Sülalesi sarayının meşhur sanatçısı ve müzik ustası Vaycra Kilti, bir Uygurdur. O, M.S. 618 yılında Hoten'de doğmuştur. Hoten'in geleneksel çalgı aleti olan balman, berbap, kopuz gibi çalgıları çalmada ustadır. Tang sülalesi döneminde yaşamış bir başka müzik ustası da Vaycracin'dir, Hoten'de doğmuştur, balman, ney, tef ve davul gibi çalgıları çalmayı öğrenmiştir. Çin'in başkenti Changan'de balman öğretmenliği yapmıştır. Ensarı da o dönemin önemli şahsiyetlerinden biridir, Buhara Hanlığında sanatçı bir ailede doğan Ensarı Changan'de müzik öğretmenliği yapmış ve çeşitli törenlere uyan müzikleri bestelemiştir. 6. yüzyılın en parlak şahsiyetlerinden biri Küsenli Sucup'tur. O, Changan'de müzik öğretimi ile uğraşmış, 12 Melodi Kanunu'nu keşfederek "müzisyenlerin şefi" unvanını kazanmıştır. Onun 12 Melodi Ses Kanunu Çin müziğinde devrim yaratmış, hatta bunun etkisi Japonya'ya kadar ulaşmıştır¹. Sucup hem müzik teorisyeni hem şarkıcı hem de berbap ustasıdır. He Mianzi, M.S. 713-741

¹ 12 Melodi Ses Kanunu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Alimcan İnayet, Uygur On İki Makamı ve Edebiyatı, Ege Üniversitesi, Türkoloji Araştırmaları Dergisi, S.2/2, İzmir, s.365-382.

yılları arasında yaşamış meşhur dans ustası ve şarkıcıdır, o özellikle “Zıplama Dansı” ile meşhur olmuş, adına şarkı bestelenmiş ve şiir yazılmıştır. Çin’de berbat ustası olarak tanınan Sao Xiakoui de Semerkand civarında doğmuş bir Türk’tür ve müzikle tedavi yöntemini geliştirmiştir. Diğer bir isim olan Pey Abla, 690 yılında Kaşgar’da doğmuş, 715 yılında Changan’e gitmiş, dans ve müzikte ün yaparak, Türk kadınına has yeteneklerini sergilemiş pek çok müzisyen ve dansçıları yetiştirmiştir (İnayet, 2002: 68-70).

Verilen bilgilerden anlaşılacağı üzerine Türkler müzik konusunda oldukça gelişmiş ve Çin kültürüne de etki etmiştir. Bu konuda Roger Finch Doğu Türkistan’ın hem Çin’in hem de Hint, İran’ın kültürel etkisi altında kaldığını aynı zamanda güneyden, Tibet bölgesinden kültürel etkileşime maruz kaldığını, Doğu Türkistan’ın Çinli eleştirmenler tarafından Çin müziğindeki *barbar etkinin* kaynağı olarak görüldüğünü, müzik tarihi hakkında araştırmalar yapan yazarların Orta Asya’nın Çinli etkilerin ve göçmen grupların etkisi altında kaldığını, bu grupların aynı zaman diliminde İpek Yolunu kullandığını belirtir ve Uygur müziğindeki kültürel etkileşimleri şu şekilde tartışır: “Asıl konu şudur ki Doğu Türkistan gerçekten Yakın Doğu ve Uzak Doğu arasındaki müziksel fikirlerin aracılığını mı yapar yoksa kendine has müziksel kimliğini oluşturmuş bir yer midir? Eğer Kuça, Hotan, Agni gibi şehirlerin müziği Yakın Doğu ve Hindistan müzik stiline bir karışımı olsaydı ve aynı zamanda Çin ve Tibet’in farklı stillerinin etkisi altında kalsaydı bu şehirlerin müzikleri inanılmaz egzotik bir güzellik ve büyük bir sentez olurdu (Ama öyle değil.) Yakın Doğu, Hindistan, Tibet ve Çin’in müzik konusundaki ortak noktası belki de Orta Asya’nın yerli müziğinden etkilenmesindendir. Doğu Türkistan’ın antik zamanlardan kalan müziği farazi olmasına rağmen somut olan müzik enstrümanlarının izlerine rastlamak mümkündür. Heykelerde, fresklerde, ve Doğu Türkistan’ın küçük el sanatlarında Uygur İmparatorluğunda ortaya çıkmış müzik enstrümanları portrelenmiştir. Hatta bu enstrümanların isimlerinden Uygur Edebiyatında bahsedilmiştir” (Finch, 1997: 1). Finch’in de bahsettiği gibi hem müzik hem de müzik enstrümanları bakımından bu ulusların müzikleri birbirinden etkilenmiştir ve bu döneme ait metinlerde müzikle alakalı pek çok bilgi kaydedilmiştir. Örneğin, Eski Uygurca Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikayesinde gözleri şişlenmek suretiyle kardeşinin ihanetine uğrayan prens yüzerek bir ülkeye ulaşır, orada kendisini bir dilenci olarak tanıtır, bir ay süresince bir sığırtmaç onu misafir eder, prens yük olmaya başladığını hissettiğinde gitmek ister ve şöyle der:

küden ür tursar yaramaz siz maña koldaş boltuñuz maña edgü sakınçınaz bar erser maña amtı bir kuñkayu tilep kelürün. Elgim etizü ağzım yırlayu öz egideyin ol udçı er bir kuñkau tilep kelürdi berdi anta uduzup balık ortusınta beltirde kalın kovrag ara olgurtı tegin kopuzka ertinju uz erti elgi kopuz etizü ağzı yırlayu olurdu uluş bodun alku kovradı yırıg tañlayu esirkeyü ıglayu tegre tolı tururlar erti küniñe tañ adınçig tatağlıg aş içkü kelürüp tapınurlar erti takı ol uluşta nece irinç yarlıg koltguçılar bar erser alku anta kovradı beş yüz koltguçı tegin anta egidti alku meñilig boltılar.... “Bir konuk uzun süre kalırsa uygun olmaz bu. Siz bana kardeş oldunuz. Eğer benim iyiliğimi düşünüyorsanız, şimdi bana bir kopuz isteyip getirin. Elimle çalıp ağzımla şarkı söyleyerek kendimi besleyeyim. O sığırtmaç bir kopuz isteyip, getirip ona verdi. Oradan prensi alıp kentin merkezinde bir kavşakta yoğun bir kalabalığın ortasına oturttu. Prens kopuz çalmakta çok ustaydı. Eliyle kopuz çalıp ağzıyla şarkı söyleyerek oturuyordu, ülkenin tüm halkı oraya üşüştü, şarkısına hayran olup ona acıyıp ağlaşarak (insanlar) çevresindeki alanı doldurup

duruyorlardı. Her gün ona olağanüstü, seçkin, lezzetli yiyecek ve içecekler getiriyorlar, saygı gösteriyorlardı, üstelik ülkede ne kadar sefil ve acınacak dilenci varsa hepsi oraya üşüştiler. Prens orada beş yüz dilencinin geçimini sağladı, hepsi mutlu oldu.” (PK LXIX-LXX-LXXI, s.61-62)

Dönem metinlerinde buna benzer müzikle alakalı pek çok unsura rastlanmaktadır.

Tanrıdağlı’nın, *Uygur-Türk Müziğinin Çin Müziğine Etkileri* adlı çalışmasında Çin kaynaklarına dayanarak verdiği bilgiler arasında Çinli Elçi Zhan Qian/Çang Çian’ın Türkistan seyahati sonrasında Çin’e dönerken *ney*, *burga* (boynuzdan yapılan üflemeli çalgı), *gicek/erhu* (yaylı çalgı) *berbap* gibi çalgı aletlerini o zamanki başkent Chang An’e götürdüğü ve oradan Çin’e yayıldığı, yine *berbap*’ın en eski Uygur-Türk çalgısı olup *pipa* tercümesiyle Çin’e geçtiği ve Çin müziğinin en gözde çalgı aleti olduğu hakkında bilgiler verilmektedir (Tanrıdağlı, 2018: 32).

Eski Uygur Türkçesi dönemi eserlerinde çok sayıda müzik terimi kullanılmıştır. Bu terimlerin bazıları Türkçedir, bazıları ise Sanskritçe, Çince ve Moğolcadan alınmıştır. Eski Türkçede musiki ile ilgili pek çok yayın yapılmıştır. Zieme Türkiye’de müzik aletleri üzerine çalışan müzikologların genellikle Kaşgarlı Mahmut’un Divan-ı Lügati’t-Türk adlı eserinden yola çıktıklarını oysa Eski Uygur metnlerinin de müzik ve çalgılar hakkında bilgi verdiğini belirterek bu durumu eleştirir (Zieme, 2014: 162). Feyzan Goher Vural, *İslamiyetten Önce Türklerde Kültür ve Müzik* adlı eserinde Uygurlarda devlet yapısı, toplumsal yapı, sanat ve zanaat bölümlerinden sonra Uygurlarda müzik başlığı altında Uygur müziğinin gelişim nedenleri, müzik eğitimi, müzik toplulukları ve konserler, müzik türleri, Uygur müziğinin yapısı, nota yazımı, Uygur müziğinin diğer kültürlerle olan ilişkisi, ünlü müzisyenler, çalgılar, Uygur on iki makamı vb. birçok konuya temas etmiştir² (Goher Vural, 2016: 213-259). Yukarıda bahsi geçen Finch, Zieme, İnayet, Tanrıdağlı gibi isimlerin yanında Uygur Türklerinde müzikle alakalı olarak Mustafa Arslan ve Adem Öger’in *Uygur Türklerinde Bazı Çalgılar ve Çin Kültürüne Etkisi* adlı çalışmasını ve Caferoğlu’nun *Cihan Edebiyatında Türk Kobuz’u* adlı çalışmasını, Yavuz Daloğlu’nun *Eski Türklerde Musiki* adlı çalışmasını ve daha genel anlamda da *Musiki Sözlüğü* yazarı, *Türk Nefesli Çalgıları*, *Türk Vurmalı Çalgıları*, *Ülkelerde Kopuz ve Tezeneli Sazlarımız* gibi bir çok esere imza atan Mahmut R. Gazimihal, ve Eski Türkçe *kü/küg* “ün, san, ses” terimini yayınlarında kullanan ve üzerine en geniş araştırmayı yaptığı kaydedilen *kügbilimci* ve *küğ yazarı* olarak nitelendirilen Gültekin Oransay’ı zikretmek yerinde olacaktır.

Eski Türkçe müzik aletleri ile en ayrıntılı yayın Osman Fikri Sertkaya tarafından yapılmıştır. Sertkaya, *Eski Türkçede Musiki Terimleri ve Musiki Alet İsimleri* adlı bir doçentlik tezi hazırlamıştır. Tezde ses anlamlı sözler, müzik ve dansla alakalı fiiller, müzik alet isimleri önce metinlerden örneklerle verilmiş ardından her terim için inceleme adı verilen bölüm başlığı altında metinlerdeki örneklerle dayanılarak analiz-sentez çalışması yapılmıştır. Sertkaya, 1914 yılında Erich M. Von Hornbostel ile Curt Sachs tarafından yapılan Eski Türk musiki aletlerinin

²Ayrıca bkz. Feyzan Goher Vural, Büyük Uygur Medeniyeti ve Uygur Müzik Kültürü, folklor/edebiyat, Cilt: 15, Sayı: 58, 2009; F. Goher Vural, Büyük Uygur Devleti Döneminde Arp Çalgısı, Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi, Cilt:5, Sayı: 17, 2013.

tasnifi ile Mahmut R. Gazimihal'in 1961 yılındaki *Musiki Sözlüğü* adlı eserindeki tasnifi ve Willi Apel'in 1976 yılında Oxford'da neşrettiği *Harvard Dictionary of Music* adlı eserindeki tasnifi karşılaştırarak Eski Türk Musiki aletlerini kendisi, sesli(ler)-idiophone(s)³, nefes-sesli(ler)-aerophone(s)⁴, derisi-sesli(ler)-membranophone(s)⁵, teli-sesli(ler)-cordophone(s)⁶ olmak üzere dört ana grupta tafsilatlı bir şekilde incelemiştir (Sertkaya, 1982: 73).

Bu çalışmada Eski Uygur Türkçesi dönemi eserleri, sözlükleri ve yapılan çalışmalardan hareketle genel olarak, ses anlamlı sözler, şarkı, türkü anlamlı sözler, şarkı, türkü söylemek anlamlı fiiller ve müzik alet terimlerine, müzikle alakalı meslek adlarına kısaca yer verilerek metnimizdeki görünimleri değerlendirilecektir.

Eski Uygur Türkçesinde **etin** “ses”, **ün** “ses, ton”, **çogı~çugı** “ses, gürültü”, **tavış** “ses, gürültü, şamata”, **mayurt** “ilahi ses”, **tuy** “seda, ses perdesi, ton”, **tiki** “gürültü, şamata, çağlama”, **yanu** “yankı, ses, aksi seda, eko, şıkırtı” sözleri ses ve ses anlamlı sözler olarak kullanılmıştır. Metnimizde ses anlamında sadece **ün** “ses” kullanılmıştır. Ses ve daha çok da gürültü anlamlı **tigi** ve **çugı** sözleri ise metinde iki kez ikileme olarak birlikte kullanılmıştır:

yinçün yimişlik yirin tolu töşep samntapuşp yimişlikig satgın alır ötrü arşidati arhant birle seşrem (itgeli) tokıgali tyan yip tuta ülügleyürler ne tyan tutmuşta ok yir suv altı türlüg tebreyür kamşayur..teñridem kövrüg ünleri iştilür.. kök kalıkda hua çeçek yağar.. altı kat teñri yirinte kezigçe sudani bay er erdnike olurgulug menji menilegülüg ordu karşılar belgülüg bolur.. “İncilerle koruluğu baştan başa döşer ve Samantapuspa koruluğunu satın alır. Sonra veli Rsidati ile bir manastır kurmak için tyan ipini tutup paylaşırlar, ilahi davulların sesleri iştilir. Gökten çiçek yağar. Altı katlı tanrılar yerinde sıra ile zengin Sudhana cevher için oturacak safa sürülecek saraylar ortaya çıkar.” (M 52/1-13, s. 107)

paşan tagda antag kügi üni iştilti tözün maytrı teñri teñrısı burkan nomınta evdin barktın önti tip “Paşanak dağında şöyle bir ses iştilti: Asil Maytrı, Tanrılar Tanrısı Burkanın dininde evi barkı terketti.” (M 18/20-23, s.65)

yinçge katunların küleşmek katgurşmak ünüg kök kalık yañkurdı “Zarif ve ilahi kadınların yüksek sesle gülüşmelerini gök aksettirdi.” (M 18/40-42, s. 66)

ötrü maytrı burkan kañı brhmayu purohit sekiz tümen tört miñ purohitler erkin türkin erdnilig evlerin kodup idalap ulug tikiñ çugın balık uluşlug budun bukuntın ağır ayag teginü kitumati balıktın önüp supuşpit yimişlikke (bardı) “Bunun üzerine Maytrı burkan, babası ev imamı 84 000 purohita brahma ile purohitler kudret ve nüfuzu, mücevherli evlerini terkedip, bağırışıp

³ Kendisi-sesli (Idiophone) musiki aletleri: A) Vurmalılar, Uygur metinlerindeki adı tespit edilememiştir B) Vuruşturmalılar, *aya, aya ıgaç, aya opgu ıgaç* C) Silkmeliler-Sarsmalılar, *çañ, çuñ, moñçuk, koñragu, koñrak, çıñratgu, çıñrak, çıñgırçak* Ç) Sürtmeliler-Ogmalılar D) Çertmeliler, *çañ kopuz ~ çeñ kopuz*.

⁴ Nefes- sesli (Aerophone) musiki aletleri: A) Nefesliler: *Boru, lapay, sankı* (borular); *ney, sıpızgu, flüt, çı, tıg, tıg sıpızgu* (delikli düdükler); *bilir, labay, tıg labay* (dilli düdükler) B) Kendinden Havalılar: *çımkuu, çı çımkuu*.

⁵ Derisi –sesli musiki aletleri: A) Tek yüzlüler: *tümrüg* (kasnaklılar), *küs>kös, köbrüg~kübrüg, keñrek* (çanaklılar) B) Çift yüzlüler: *tog, tümrüg, tamaru*.

⁶ Teli- sesli musiki aletleri: A) Telleri ses kutusuna dikine inenler: *kunku, kuñhou~kuñkou*, B) Telleri boyunduruk biçimli bir gerdirici arasından ses kutusuna inenler: Avrupadaki *lir*, Türklerde *görölmez*, C) Telleri ses kutusunun yüzü üzerinde yatay gerili olanlar: *yatugan*, Ç) Telleri yarım küre biçimli bir gövde ile sap üzerinde gerili olanlar: *kin, kışak, şıdurgu* (uzun saplı olanlar), *kopuz, biba~pipa, biba kopuz~pipa kopuz* (kısa saplı olanlar).

çağırışma ile şehir halkından büyük hürmet görüp Ketumati şehrinde çıkıp Supuspita koruluğuna (vardı).” (M 50/22-30, s.104)

ötrü yir yarılıp ötrü tiki çuğı birle çadır suvlug ulug ögüz belgülig bolur “Sonra yer yarılıp (büyük) bir gürültü ile suyu küllü bir nehir zuhur eder.” (M 105/ 26-27, s.176)

Eski Uygur Türkçesinde **başık** “türkü, şarkı”, **egzig** “ezgi, nağme, melodi, ses”, **kög~küg** “melodi, nağme, türkü, şarkı, gürültü, ses”, **ır~yır** “şarkı, türkü” **oyun** “oyun, dans, müzik, şarkı” şarkı, türkü, nağme, ezgi anlamında kullanılan sözlere. Maytrisimit adlı eserde bu terimlerden şarkı, türkü, ezgi anlamında **küg, ır, oyun** kullanılmıştır, bu sözlerden musiki anlamına da gelen **oyun** Maytrisimitde sadece raks, eğlence anlamıyla kaydedilmiştir ve genellikle **ır** ile birlikte kullanılmıştır:

çalaprbasi lu kanı teñri teñrisi burkanag adruk adruk aşın içgün otın emin oyunun ırın yiti kün yiti tün tapınıp udunup yitiñ ayasın kavşurup inçe ötüg ötüñür..“Ja laprabhasa adlı ejderler hükümdarı (lu kanı = skr. naga-raja) Tanrılar Tanrısı Burkan’a (teñri teñrisi burkan = skr. devati deva buddha) çeşit çeşit yiyecek ve içeceklerle, ilaçlarla, raks ve şarkılarla yedi gün yedi gece hürmet edip yedinci gün ayalarını kavuşturup şöyle bir ricada bulunur.” (M 53/12-17, s.109)

yitiñ ödsüz kolusuz sıgurmak kişi köñülin saça tagun sav sözlemezler..ır ırlasar adnagu taplamagulug takşut sav takşurmazlar..“Yedincisi: vakitsiz, toplamak. İnsanın gönlünü bulandırarak yaltaklanma sözü söylemezler. Şarkı söylemeler başkalarının hoşuna gitmeyecek bir şarkı (takşut sav) söylemezler (takşur-).” (M 32/1-5, s.81)

agı(rladaçı) tapıgçı.. tört... yınaktın oyun ır üni iştilür kök kalıkın hua çeçek yagar teñriler lular eren işiler ayap ağırlap kitumati kentke kir/-...“Hürmet edici, ağırlayıcı, dört cihetten raks ve şarkı sesleri iştilir. Gökten çiçekler yağar. Tanrılar, ejderler, erkekler, kadınlar hürmet edip, ağırlayıp Ketumati şehrine girdiler.” (M 40/1-5, s.92)

Eski Uygur Türkçesinde şarkı, türkü söylemek, bir müzik aleti çalmak anlamlı fiiller ise **atır-** “şarkı söylemek, bir musiki aleti çalmak”, **atız~etiz~ıtız~itiz-** “müzik aleti çalmak, çınlatmak, çalmak”, **etizdür-** “çınlatmak, çaldırmak, müzik yaptırmak”, **ıra-** “şarkı, türkü söylemek”, **ırla~irle~yırila-** “şarkı söylemek”, **ır ırla-** “şarkı söylemek”, **tagşur~tagşur-** “şarkı, türkü söylemek, bir şiiri ya da edebi eseri çok iyi biçimde okumak”, **tokı-** “vurmak, dövmek, çalmak (davul vb.), tıklatmak” fiilleridir. Maytrisimith adlı eserde bu fiillerden yalnız **ırla-, ır ırla-, etiz-, ve tagşur-** fiilleri kullanılmıştır, metinde sık kullanılan **tokı-** fiili ise davul çalmak anlamında kaydedilmez genellikle vurmak, dövmek anlamında kullanılmıştır:

yitiñ ödsüz kolusuz sıgurmak kişi köñülin saça tagun sav sözlemezler..ır ırlasar adnagu taplamagulug takşut sav takşurmazlar... “Yedincisi: vakitsiz, toplamak. İnsanın gönlünü bulandırarak yaltaklanma sözü söylemezler. Şarkı söylemeler başkalarının hoşuna gitmeyecek bir şarkı (takşut sav) söylemezler (takşur-).” (M 32/1-5, s.81)

oynayurlar.. anta oynayu ırlayurlar... erdnilig kimide oluruş biş türlü yinçe oyun etizü kekük kızıguluş kalvink yuy kuşlar ünin işidü balık uluş kay kidinligler sayu keze yorıyu meñi (meñileyürler) “Raksederler. Orada raksederek şarkı söylerler. Cevherle süslü gemide oturup

beş çeşit zarif musiki çalarlar. Guguk kuşu, Kalavinka (kızıgulg?), (yuy) kuşlar seslerini işitirler. Şehirlerin sokak ve evlerinin her birinde yürüyerek sevinirler.” (M 32/11-18, s.82)

*-bi gantarvılar iligin kutgar(-ka)lır üçün kuñkauçı etüzin belgürtüp kuñkau **etizip** kutgaru yarlıkadı* “Güzel kokulu mızıkacılar (gantarvı < skr. Gandharva) hükümdarlarını kurtarmak için mızıkacı (harpçi) kılığına girip harp çalarak haşmetle kurtardılar.” (M 4/3-6, s.45)

*...amraklagu...-(o)yun **etizü**...-urlar...(eksik)* “...sevilecek...musiki çınlayarak...” (M 101/2-3, s.171)

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde çok fazla müzik aleti kaydedilmiştir: **burku~burgu** “boru” , **çañ** “çan”, **çınratgu~çingartgu** “zil, çingirak” **çung** “munçuk, çöğen, çağana”, **itig** “müzik aleti”, **kanku** “harfe”, **küwrüg~kövrüg~kövrük** “davul”, **kobuz~kopuz** “saz, telli çalgı, kopuz”, **koñragu** “küçük çan, çingirak, zil”, **kongrak** “küçük çan, çingirak, zil” **koñkyu~kuñkau~kuñkayu~kunku~kuñkiu** “çalgı, musiki aleti, harfe” , **labay** “boynuzdan yapılmış boru, üflemeli müzik aracı”, **sıbizgu** “düdük” **tümrüg~dümrüg** “davul”, **tüngür** “şaman davulu”, (**tokıgu~tokıga** “tef, davul tokmağı”). Maytrısimit adlı eserde bahsi geçen bu müzik aletlerinden **kövrüg**, **kungkau** ve **tüngür** kullanılmıştır. kövrüg genelde *teñridem kövrüg* yani “ilahi davul” olarak kaydedilir, Şinasi Tekin tüngür terimi için odun yığını? anlamını vermiştir.

*-bi gantarvılar iligin kutgar(-ka)lır üçün kuñkauçı etüzin belgürtüp **kuñkau** etizip kutgaru yarlıkadı* “Güzel kokulu mızıkacılar (gantarvı < skr. Gandharva) hükümdarlarını kurtarmak için mızıkacı (harpçi) kılığına girip harp çalarak haşmetle kurtardı.” (M 4/3-6, s.45)

*tag töpüsinte turup al(kudın) iştilü altunlug **kövrügler** osuglug yañkulug ünin kamag çambudvip uluştakı tınlıglarig ünteyü inçe tip sav sözleyür işidinler kamag çmbudvip uluştakı tınlıglarig bu sekiz ulug örtlüg tamular ağır tsuylug yazuklug tınlıglarig kın kızgut emgek tolgak kılğulug üçün belgülüg bolmış erürler...* “Bir dağın tepesinde durup her yerden işitilecek şekilde altın davullarınki gibi çınlayan, akseden bir sesle şöyle diyerek konuşur: İşitin, bütün dünyadaki yaratıklara bu sekiz büyük, alevli cehennem ve ağır günah işlemiş olan yaratıklara işkence ve acı vermek için ortaya çıkmıştır.” (M 81/25-35, s.150-151)

*...tözün maytrınıñ toyın boltı tip ün işidip tört togum biş yol içinteki tınlıglar alku ögirdiler.. sevintiler.. tört bulun yınak yarudı yaşudı kök kalıkda bra askug köligelik ed tavarlar közinti.. çintan nikişi birle kataglıg edgü yıdlag kuzışay mntark ulatı teñridem hua çeçekler yüzken yağmur osuglug yağıdılar... takı yime gantari gantarviler teñridem **kövrüglerig** tültürdi yinçge katunlarınñ külüşmek katgurşmak ünüg kök kalık yañkurdı kök kalıkdağı teñriler ulug ünin inçe tip tidiler.. siziñ toyın dıntar bolmışınızka yinçürü töpün yükünür biz..* “Asil Maytrı rahip oldu! diye bir ses işitince dört ve beş varlık şekli (Catur-yoni, Pancagati) içindeki yaratıkların hepsi sevindi, dört bir taraf parladı, gökte bra (çardak), gölgelik (için lüzumlu) şeyler göründü. Sandal ağacı (nikişi?) ile pek güzel kokulu nilüfer çiçeklerini ve diğer semavi çiçekleri durmadan yağmur gibi yağdırdılar. Ve Gandhara ve Gandharvalar ilahi davullarını çaldılar. Zarif ve ilahi kadınların yüksek sesle gülüşmelerini gök aksettirdi. Gökteki Tanrılar yüksek sesle şöyle dediler: Sizin rahip oluşunuza hürmet ederiz.” (M 18/28-46, s.65-66)

yinçün yimişlik yirin tolu tōşep samntapuşp yimişlikig satgın alır ötrü arşidati arhant birle seşrem (itgeli) tokıgali tyan yip tuta ülügleyürler ne tyan tutmışta ok yir suv altı türlüğ tebreşür kamşayur.. teşridem kövrüg ünleri iştilür... kök kalıkda hua çeçek yagar... altı kat teşri yirinte kezigçe sudani bay er erdnike olurgulug meñi meñilegülig ordu karşılar belgülig bolur... “İncilerle koruluğu baştan başa döşer ve Samantapuspa koruluğunu satın alır. Sonra veli Rsidati ile bir manastır kurmak için tyan ipini tutup paylaşırlar, ilahi davulların sesleri iştilir. Gökten çiçek yağar. Altı katlı tanrılar yerinde sıra ile zengin Sudhana cevher için oturacak safa sürülecek saraylar ortaya çıkar.” (M 52/1-13, s. 107)

...kısıl teg kiñ...-n örtükin... tūngür//us//...yörgenip açmak suvsamak emgek... “Vadi gibi geniş örtüsü...davul...sarılıp acıkmak, susamak acısı... (M 85/12-16, s.157)

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde müzikle alakalı meslek adları ise şunlardır: **açita~açiti** “semavi mızıkacı, göksel çalgıcı, ilahi mızıkacı”, **çitrasini** “semavi mızıkacı”, **gantarvi~gandarvi~gintirvi~gntaru~gntru** “gök mızıkacıları”, **nata** “ilahi mızıkacı”, **tamburi~timburi** “mızıkacı”, **pançaşiki** “gökte bir mızıkacı”, **kuñkauçı~kumhauçı** “musikişinas, arp çalan”, **oyunçı** “mızıkacı, çalgıcı, oyuncu”. Maytrisimit adlı eserde ilahi, gök mızıkacıları anlamında kullanılan **açita**, **çitrasini**, **gantaru**, **nata**, **pançaşiki**, **tamburi** terimleri, çalgıcı manasındaki **oyunçı** ve harpçi manasındaki **kuñkauçı** kullanılmıştır:

tuujuakı adan on tümen kolti sanı ulug küçlüğ teşriler birle timburi pançaşiki çitrasini nata açita ulatı teşridem oynıçlar birle vişvakrmi teşride ulatı teşridem uz uzagutlar birle trtraştri virutaki virupakşı vauşarvanide ulatı yir suv küzedteçi teşridem teşriler iligleri birle tegriklep tükel bilge maytrı burkan tapa kelir..anı körüp sativi///teşritin...-zi teşrike inçe tip aytur ne savlar erki.. kop kamag teşriler ögrünçülüğ sevinçlig (erür)ler.. kayusı muñadu adını oynayu küle yorırlar.. amarıları kaçığların süzüp amırtgurup pariçtr söğüt tapa körürler.. “Ve başka 100 000 koti sayısınca büyük, kudretli tanrılar ile Timburi, Pnaçasiki, Şitrasini, Nata, Açita ve diğer ilahi mızıkacılar ile Vişvakrami tanrıdan başka semavi ustalar ile Trayastrimsah Virutaki, Virupakşa, Vaişravana ve öteki yeri suyu (yani dünyayı) koruyan ilahi tanrı hükümdarları ile çevrili olduğu halde, mükemmel hikmetli Maytrı burkana doğru gelirler. Bunu görünce ...Tanrıdan...Tanrıya şöyle diyerek sorar: (Bunlar) nasıl sözlerdir ki bütün Tanrılar neşelidir? Bazısı şaşkın ve mütehayyir, güle oynaya yürüyor. Bazı duyu organlarını durultup, teskin edip Pariçtr ağacına doğru bakıyorlar...” (M 89/1-19, s.162)

...tözün maytrınıñ toyın boltı tip ün işidip tört togum biş yol içinteki tınlıglar alku ögirdiler.. sevinçiler.. tört bulıñ yınak yarudı yaşudı kök kalıkda bra askug köligelik ed tavarlar közinti.. çintan nikişi birle kataglıg edgü yıdlag kuzışay mntark ulatı teşridem hua çeçekler yüzken yağmur osuglug yağdılar.. takı yime gantari gantarviler⁷ teşridem kövrüglerig tültürdi yinçge katunlarınñ külişmek katgurşmak ünüg kök kalık yañkurdı kök kalıkdağı teşriler ulug ünin inçe tip tidiler.. siziñ toyın dıntar bolmışınızka yinçürü töpün yükünür biz.. “Asil Maytrı rahip oldu! diye bir ses işitince dört ve beş varlık şekli (Catur-yoni, Pancagati) içindeki yaratıkların hepsi sevindi, dört bir taraf parladı, gökte bra (çardak), gölgelik (için lüzumlu) şeyler göründü. Sandal

⁷ Şinasi Tekin, gantarvi için şu kaydı düşmüştür: <skr. Gandharva, Indra’nın güzel kokular saçan mızıkacıları ve tabiat üstü varlıklarından biridir. Gantarvi ayrıca yeniden doğmak üzere ölen bir canlıyı yeni doğuşa götüren bir varlık (fani Arafat varlığı veya tabiat ruhu) olarak da tasavvur edilir.

ağacı nikişi? ile pek güzel kokulu nilüfer çiçeklerini ve diğer semavi çiçekleri durmadan yağmur gibi yağdırdılar. Ve Gandhara ve Gandharvalar ilahi davullarını çaldılar. Zarif ve ilahi kadınların yüksek sesle gülüşmelerini gök aksettirdi. Gökteki Tanrılar yüksek sesle şöyle dediler: Sizin rahip oluşunuza hürmet ederiz.” (M 18/28-46, s.65-66)

-bi gantarvılar iligin kutgar(-ka)lır üçün **kuṅkauçı** etüzin belgürtüp kuṅkau etizip kutgaru yarlıkadı “Güzel kokulu mızıkacılar (gantarvı < skr. Gandharva) hükümdarını kurtarmak için mızıkacı (harpçi) kılığına girip harp çalarak haşmetle kurtardı.” (M 4/3-6, s.45)

Kaynaklar:

ARSLAN, M. -Öger, A. (2008). “Uygur Türklerinde Bazı Çalgılar ve Çin Kültürüne Etkisi”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: VIII, Sayı 2, İzmir.

CAFEROĞLU, A. (2011). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

CAFEROĞLU, A. (2002). Cihan Edebiyatında Türk Kobuz’u”. *Türkler*. C.4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 144-150.

DALOĞLU, Y. (2010). Eski Türklerde Musiki.Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, s.249-257.

EBERHARD, W. (2002). Eski Çin Kültürü ve Türkler (Çev: İ. Berk). *Türkler*. C.1. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.533-539.

ERGİN, M. (2005). Orhun Abideleri. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

FİNCH, R. (1997). Musical Instruments in Uighur Literature and Art. Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi: <http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%DILI/11.php>. Adresinden 2 Eylül 2019 tarihinde alınmıştır.

GAZİMİHAL, M. R. (1975). Türk Vurmalı Çalgıları (Türk Depki Çalgıları). Ankara: Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları.

HAMILTON, J. R. (1998). Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası, Kalyāṇamkara ve Pāpamkara, (Çevirenler: Ece Korkut, İsmet Birkan). Ankara: Simurg Yayınları.

İNAYET, A. (2002). Türklerin Çin Kültürü Üzerindeki Etkileri.*Türkler*. C.4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 63-80.

İNAYET, A. (2007). Uygur On İki Makamı ve Edebiyatı. Ege Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi. S.2/2. İzmir, s.365-382.

İZGİ, Ö. (1977). Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar’da Geleneksel Festival ve Eğlenceler. İ.Ü. Tarih Dergisi. S.31. İstanbul, s.29-36.

İZGİ, Ö. (1989). Çin Elçisi Wang Yen-te’nin Uygur Seyahatnamesi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

LİGETİ, L. (2011). Bilinmeyen İç Asya (Macarcadan Çeviren: Sadrettin Karatay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

SERTKAYA, O. F. (1982). Eski Türkçede Musiki Terimleri ve Musiki Alet İsimleri. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Eski Türk Dili Anabilim Dalı. Doçentlik Tezi.

SÜMER, F. (2006). Eski Türklerde Şehircilik. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

TANRIDAĞLI, F. K. (2018). Uygur-Türk Müziğinin Çin Müziğine Etkileri Üzerine. Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Sayı, 11.

TEKİN, Şinasi (19609. Uygurca Metinler II Maytrısimit. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

VURAL, F. G. (2009). Büyük Uygur Medeniyeti ve Uygur Müzik Kültürü. Folklor/Edebiyat. Cilt: 15, Sayı: 58.

VURAL, F. G. (2016). İslamiyetten Önce Türklerde Kültür ve Müzik, Hun, Köktürk ve Uygur Devletleri. İstanbul: Ötüken Yayınları.

VURAL, F. G.- Vural, T. (2013). Büyük Uygur Devleti Döneminde Arp Çalgısı. Turan Stratejik Araştırmaları Dergisi. Cilt:5, Sayı: 17.

ZİEME, P. (2014). Eski Uygurca Davul Manasında Kullanılan Sözlere Dair. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi. 21, 1, s. 161-170.